

Петро Пиріг

ШТРИХИ ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТА ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО

У статті порушується проблема гетьманства Дем'яна Многогрішного. На основі використання широкого кола джерел, насамперед неопублікованих, висвітлено його політичну та соціально-економічну діяльність. Матеріали дослідження істотно доповнюють портрет гетьмана.

У 1668 р. влада Івана Брюховецького, який з 1663 р. утримував гетьманську булаву на Лівобережжі, стала досить хиткою і наближалась до свого завершення. Розпочавши війну з російськими воєводами [1], він програв її. Після невдалої боротьби гетьман, віддавшись під покровительство турецького султана й заручившись підтримкою татар, у травні 1668 р. разом із своїми козаками вирушив було під Котельву для боротьби з російським військом на чолі з Г.Г. Ромодановським. Він усе ще мріяв про успіх. Але на початку літа 1668 р. на Лівобережжі з'явився правобережний гетьман Петро Дорошенко (1665-1676 рр.) [2], сподіваючись об'єднати його з Правобережною Україною під протекторатом Туреччини. І. Брюховецький зі своїм військом стояв у цей час під Опішнею. Як тільки П. Дорошенко наблизився до його табору, козаки І. Брюховецького повстали проти свого зверхника і вбили його. Гетьманом лівої й правої сторін Дніпра 8 червня 1668 р. було проголошено П. Дорошенка.

Дорошенкові здавалося, що він повністю досяг свого. Проте Лівобережна Україна, особливо її північна частина, не могла змиритися з тим становищем, що Україна буде під протекторатом султана.

У цей час із Правобережжя долинули тривожні відомості про напад татар, і П. Дорошенко негайно вирушив туди, залишивши на лівому березі своїм наказним гетьманом давнього приятеля, чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного.

Останій походив із роду селян. Таким застала його в 1648 р. Визвольна війна українського народу. У ході цієї величної події сотні й тисячі селян, міщан поспішали поповнити ряди борців за визволення. Прагнучи здобути привабливі вольності, вони ставали козаками [3]. Серед них був і Д. Многогрішний.

Про хоробрість, сміливість, відвагу й кмітливість молодого козака стало відомо головному сподвижникові українського народу Богдану Хмельницькому. Невдовзі гетьман призначив його військовим осавулом. У цьому чині Многогрішний увійшов до відомого козацького реєстру 1649 р.

У горнілі війни ще більше зміцнювався характер та загартовувалась воля бійця. В її буремні роки він відчайдушно боровся з ворогом. Крім того, щедро ділився своїм бойовим досвідом з іншими, вміло забезпечував навчання військової справи, займався організацією військових формувань, постачанням їх зброєю, боеприпасами тощо.

Круговорот подій виніс Многогрішного на гребінь слави, зробив його справжнім героєм, значно зміцнив його становище. Певний час він очолював чигиринський полк, а згодом став чернігівським полковником.

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор,
викладач Чернігівського інституту МАУП.

Д. Многогрішний тримався російської сторони. Невдовзі він налагодив дружні стосунки з князем Григорієм Григорійовичем Ромодановським, якому продемонстрував своє бажання вступити в підданство московському цареві Олексію Михайловичу. Крім власного бажання, до цього кроку його схилили колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка, стародубський полковник Петро Рославець, а також брат Василь. Зібравшись у Седневі, вони вмовили таки Д. Многогрішного визнати царську владу. Переговори посланців Многогрішного до Ромодановського в кінцевому рахунку завершилися присягою наказного гетьмана на вірність цареві. Під час його зустрічі з Г. Ромодановським, що проходила в Салтиковій Дівиці, мова йшла про відновлення російських гарнізонів у містах України.

Д. Многогрішний дбав про подальше зміцнення свого становища і був налаштований відстоювати автономію України у складі Російської держави. Свою думку щодо союзу з Росією він виразив у листі до чернігівського єпископа Лазаря Барановича так: «Порадившись з полками цього боку Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государь нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славного пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей своїх з міст наших усіх – Переяслава, Ніжина, Чернігова – вивести, тоді, ваше преосвященство, напиши царській величності: якщо нас по милості своїй прийме, вільності наші збереже і, що зробилося з вини Брюховецького, простить.., то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитись і сили наші туди направити, куди буде царський указ. Якщо царська величність нашу службу не прийме, то ми за вільності свої вмерти готові; якщо воеводи залишаться, то хоч один за одним померти, а їх не хочемо» [4].

Невдовзі старшинська рада обрала Д. Многогрішного «гетманом северским» [5]. Він визнавав зверхність російського царя й був володарем частини Лівобережної України.

П. Дорошенко, прибувши після поразки І. Брюховецького до Чигирина, не знайшов там спокою. Перебуваючи в хиткому становищі, він лавірував між Москвою, Туреччиною, Кримом та Польщею, хоч присягу вірності жодній із цих держав так і не виконав. Заручившись підтримкою турецького султана, Дорошенко виразив готовність підкорятися йому. Султан вимагав, щоб за це гетьман посадив у Чигирин і фортецю Кодак по тисячі яничар. Дорошенко погоджувався посадити 3 000 яничар у Кодак, а Чигирин зробити вільною гетьманською столицею. Тим часом до П. Дорошенка надійшов лист від кримського хана, у якому він закликав гетьмана приборкати запорозьких козаків, які «большие убытки и разорения татарам чинили», а також зажадав від нього повернення награбованого запорожцями. У відповідь на лист до останніх Дорошенка сповістили, що на Запорозжі є свій гетьман, а його за гетьмана вони не визнають [6].

Запорозжці проголосили гетьманом кошового писаря Запорозької Січі «досужего и ученого человека» Петра Суховієнка (Суховія). Його підтримали понад 6 000 запорожців, а також козаки Переяславського, Лубенського, Миргородського, Полтавського і Прилуцького полків. Як стверджує Т. Чухліб, підтримку лівобережних козаків Суховієнко забезпечив у результаті присутності в Україні згідно із запорозько-татарською домовленістю майже стотисячної татарської орди [7].

Невдовзі новий гетьман зажадав від П. Дорошенка, щоб той «не писался отнюдь Запорозским гетьманом» [8] і повернув булаву й бунчук. А запорожці й татари тим часом «стали воевать города Дорошенка, разорять и жечь села и деревни, людей сечь и в полон брать» [9].

Орди „бусурман“, які допомагали П. Суховію, „спустошив тот край Заднепрскій (Лівобережжя. – П.П.) долгим своим стояніем, перешли и на сю сторону (Правобережжя. – П.П.)“, сподіваючись завоювати „самый Чигирин“ [10].

П. Дорошенко не міг примиритися з цим. Він вступив у боротьбу із

П. Суховієнком, яка тривала більше року. За цей час Дорошенко остаточно втратив Лівобережжя [11]. А Д. Многогрішний вдало використав цей момент для зміцнення свого становища.

Наприкінці 1668 р. в Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків та представників ряду лівобережних міст. Обгороджений високим парканом двір, де вона проходила, за наказом Д. Многогрішного наглухо закрили й оточили озброєною вартою. Тривалу тишу раптом порушив голос Лазаря Барановича. Архієпископ виніс пропозицію обрати гетьманом Д. Многогрішного. Всі раптом заговорили, виражаючи свою згоду. Погодився взяти булаву й сам Многогрішний, який став відтоді „совершенным гетманом” Лівобережжя (1668-1672 рр.) [12]. Москва теж визнала це. Становище в Україні склалося таким чином, що „одни к сему гетману (Многогрішному. – П.П.), другіє к Дорошенку, а третьи к Суховею”.

Лівобережний гетьман заходився налагоджувати відносини з Росією, прохаючи її прийняти Україну під свою „державну руку”. З цією метою в січні 1669 р. він відправив до Москви посольство, до складу якого ввійшли обозний Забіла, суддя Домонтович, осавул Гвинтівка, а також військовий підписар, шість сотників, два отамани й 46 козаків; духовенство представляв ігумен Максаківського монастиря Є. Ширкевич. Прохаючи царя підтвердити права й вольності Запорозького Війська, посольство заявило: „Військо Запорозьке часто рокоші робило тому, що після смерті Богдана Хмельницького гетьмани, заради маєтностей, Війську зменшували вольності. Хоч за статтями Богдановими і повинні бути воеводи в Переяславі, Ніжині і Чернігові для оборони від ворога, однак вони замість оборони велику шкоду нам заподіяли; ратні люди в наших містах кражами частими, пожарами, вбивствами і різними муками людям дошкуляли; понад те наших звичаїв не вивчили; коли кого-небудь з них на злому ділі спіймають і воеводам чолобитну подадуть про покарання, то воеводи справу затягували. Нинішня війна і почалася з цього. Щоб наказав великий цар своїх людей з наших міст вивести, а в казну податок ми самі будемо давати через своїх людей, яких військо вибере ... Ті ж воеводи, незважаючи на прийняті статті, в козацькі права і вільності вступалися і козаків судили, чого ніколи в Війську Запорозькому не бувало. А коли Військо Запорозьке буде свої мати, то ніколи зради не буде ...” [13].

Реально обставини склалися таким чином, що постійні вторгнення на українські землі турків і татар, безконечні бойові дії вкрай виснажили населення України. Давно вже воно чекало спокою, мирного, розміреного життя. У той час, як на Правобережжі тривала боротьба за оволодіння гетьманською булавою, на Лівобережжі, завдячуючи Москві, обстановка залишалася більш або менш спокійною. І не дивно, що Пилип Костянтинович у листі до ніжинського вїйта й бурмистрів від 14 січня 1669 р. переконливо просив: „Припадайте к степени ног престола государева, чтоб кроме власти государевой ни едина власть власти не имела над нами ... чтоб нас бедных поврежденных в конец сирот своих из под пресветлые своеє царские руки никому иному властителствовати над нами не допушал”. А „казаки умные ... мещане и вся чернь говорят вслух: буде вы великий государь изволите вывести своих ратных людей из Малороссийских городов, селитися не хотят, а хотят бежать врознь” [14].

Виражаючи настрої й прагнення широких народних мас, ніжинський протопоп Симеон Адамович у листі від 16 січня 1669 р. до Лук'яна Голосова писав: „Пусть великий государь не велит своих государевых ратных людей из Малороссийских городов выводит; и так худо, а то и хуже будет, нет ныне ничего доброго, не на что глядеть, отсюда выводит, лутче бо еще прибавить, а нежели сих выводит; а люди старшие плачут все о том разных городов, чтоб житии с государскими людьми, а не под казацкою властью, толко попрержнему под государскою” [15].

Це питання було вирішене на раді, яка відбулась у м. Глухові на початку березня 1669 р. за участю князя Г. Ромодановського, стольників Г. Богданова й А. Матвєєва, архієпископа Лазаря Барановича, а також старшини, рядових козаків і міщан.

Згідно з підписаними між старшиною й московським урядом Глухівськими договірними статтями, інститут російських воевод в Україні продовжував функціонувати й надалі. „Назавжди” залишався воевода в Чернігові. Передбачалося „быти воеводам и ратным людем” у Переяславі, Києві, Ніжині, Острі. Свалілля їх і ратних людей обмежувалися: „В права их (міщан, козаків. – П.П.) не входит ... а имети начальство над ратными людьми”; „дается гарантия, что за обиды от ратных людей те будут судими воеводами с участием знатных малороссийских жителей”; „а о поборех Малороссийских городов быть по их обыкновению”. Головним завданням російських воевод в Україні залишалося „быть для обороны от неприятелей” [16].

Д. Многогрішного постійно хвилювала доля Києва, і він прикладав багато зусиль, аби місто не потрапило до рук Речі Посполитої. „Це престольний город, царствующий із давніх часів, звідки на весь світ благодать Божа зросла і засяяла ... Великий государ преславний город Київ і всі українські города не шаблею взяв, а Запорізьке Військо піддалося йому добровільно. Коли ж Київ і все Запорізьке Військо великому государеві тепер непотрібні і він віддає їх королеві, то нехай би наказав воевод і ратних людей вивести з Києва та інших міст, а вони знайдуть собі іншого володаря!” – зазначав Многогрішний [17]. У кінцевому рахунку він добився, що Київ разом із округою приєднали до Лівобережжя.

На Глухівській раді було підтверджено гетьманство Д. Многогрішного. Спочатку він відмовлявся від нього „як старая дивка от жениха”, але згодом погодився і присягнув на вірність цареві [18]. Це значною мірою зміцнювало позиції Многогрішного на Лівобережжі.

У той час надій на оволодіння Лівобережною Україною не покидав П. Дорошенко. По всіх містах, „которые под его властью”, Дорошенко розіслав універсали, в яких закликав старшину об’єднатися навколо нього й готуватися до походів з допомогою турків і татар на Білу Церкву і Київ. Ще раніше гетьман закликав населення Баришполя, Воронкова й Гоголева (Переяславський полк) підтримати його. В універсалах жителям міст Дорошенко повідомляв, щоб „отнюдь гетману Демьяну Многогрешному ни в чем послушны не были, а ожидали б на помощь к себе его Дорошенка”. Разом із тим у листі від 5 лютого 1669 р. Дорошенко переконував Дем’яна Ігнатовича стояти заодно з ним проти Москви, хоч „през посланцев своих удается и желает себе получить милость” від Олексія Михайловича [19].

Таким чином, П. Дорошенко вів гру. Політика його була досить витонченою й хитрою. На раді в Корсуні, що відбулась у березні 1669 р., турецькі послани нагадали йому про те, що гетьман „в присяги своей непостоянен и великому государю московскому и королю полскому и салтану турскому изменил”. На Корсунській раді робилася спроба обрати на гетьманство постриженого в монахи Юрія Хмельницького. Однак останній від пропозиції стати гетьманом спочатку скромно відмовлявся: „Как де будет чернецкая рада, и в той раде снимут с него, Юраска, черное платье, и он де тогда гетманом будет”. Але Хмельницький взагалі не хотів бути гетьманом. Зайнявши чітку, непохитну позицію, він заявив турецьким послам: „На гетманство не хочет, а будет ево оберут гетманом силою, и он де Юраско великого государя против ратных людей стоять и битца не будет и на украинные города войною не пойдет, а пойдет в Запороги и будет татар воевать”. На Корсунській раді обрали „гетманом совершенным Петра Дорошенка, что быть ему на обеих сторонах реки Днепра одному гетману” [20].

Хоч митрополит Й. Тукальський і говорив, що Дорошенко „его царского пресветлого величества за премога государя имети” хоче, і сам гетьман заявляв, що хоче бути „под единым православным монархом”, але насправді плани в нього були зовсім інші. Разом зі своєю старшиною гетьман „у полского де короля в подданстве... обох сторон реки Днепра з городами и с людьми быть хочет”. У той же час на раді „приговорили, что с турским салтаном и с крымским ханом в приязни быть” [21].

Турецькі послы пообіцяли Дорошенку відправити на допомогу до свята Пасхи 20 000 турків „да яначен волницы разных земель дватцать тысяч”. „А как де те войска придут, и Дорошенко де с теми войски пойдет великого государя украинные города войною ... а в малоросийском заднепрском крае, которые города ему, Дорошенку, ныне не послушны и не будут здаватца, и ему де Дорошенку города доставать и людей посевасть и отдавать в полон татарам, а есть ли будут здаватца, и их душами даровать, а животы и пожитки иматъ на войско” [22].

Схиляючи на бік Дорошенка переяславського полковника Дмитра Райчу, писар Лукаш Буксеєвич писав: „Пан гетман по се время на тебя никакова гневу не имел, но во всем яко человека в войске потребного в добром хранил желательстве”, заявляв, що й Дем'ян Многогрішний „разнитися” і з-під начальства П. Дорошенка „выступати не мыслит”. Насправді Д. Многогрішний клявся „жадному неприятелю, наступающему на ваше царское пресветлое величество скипетра и на великое государство Московское, готови ораз посполу изо мною, не щадячи голов своих, на кождых плячах рицерских ловити и кровь проливати без всякого сумнителства и в постоянстве непременно и непоколебимо зоставатимут сцире и верне, то вам, великому государю нашему царскому пресветлому величеству, додержати обещуем”. Олексій Михайлович обіцяв у випадку необхідності надати Многогрішному військову допомогу для боротьби з ворогами [23].

Д. Многогрішний почав готуватися до відкритої боротьби з Дорошенком. 10 липня 1669 р. він писав цареві так: „Маючи точні дані з тієї сторони Дніпра від корони польської і великого князя литовського гетьмана Дорошенка, який, незважаючи на прийняті договори з вашою царською пресвітлою величністю, які з її королівською величністю і Річчю Посполитою в Андрусові прийняли, і не задовольняючись над тією стороною своїм старшинством гетьманським, але і на цю сторону Дніпра війська свої кінні з Іваном Канівцем і з Носом, і з Перебийносом більше тисячі з тієї сторони Дніпра, і Сіркового війська частину ж переслав, щоб кровопролиттям привід до війни давали нам, і в міста Лубни, в Лохвицю і в Ромни піхоту середняцьку і козаків посилав і наказав їм, щоб „задор” до війни робили” [24].

Наприкінці весни 1669 р. на боротьбу з Дорошенком піднявся правобережний гетьман Суховій. Козаки останнього з 40 000 татар підійшли до Чигирина. Після пасхальних свят татари вже тричі „подбегали с казаками Запорожскими и ... великіе убытки в скоту и в лошедах и людей много поимали в неволю”. Суховій „постановил с ордою на том, что около Чигирина чрез все лето стоятъ и воевать”. Після поразки П. Дорошенка він планував піти весною на Лівобережжя, „чтоб де у них был за Днепром на сей стороне Днепра один гетман” [25].

За свідченням джерел, „с гетманом Петром Дорошенком под городом был бой, и на том бои многих казаков Татарова побили и преранили, и в полон поимали”.

Але на цьому татари не припинили боротьбу з Дорошенком. Зокрема, один із козаків, який прибув 11 липня 1669 р. до Білої Церкви з Чигирина, розповів, що „сильная Орда вышла и под Чигирин подступила, против которых вышло войско гетмана Дорошенка, хотячи им отпор дати, только ничего не учинили, и назад уступили для многих сил татарских и великій урон отнесли” [26].

У велике оточення козаків Суховія й татар Дорошенко потрапив біля села Конончі (на річці Рось). У гетьмана було лише 2 000 козаків, і йому загрожувала небезпека полону. Лише воля випадку врятувала його від повної поразки. Турецький посол, який наближався до місця подій, наказав татарам припинити дії, направлені проти Дорошенка [27].

Хоч Дорошенко й отримав від царя наказ „на сей стороне Днепра (Лівобережжі. – П.П.) никакова началства не имеет и ни во что не вступатца”, подальші події були наповнені боротьбою його з давнім суперником Многогрішним. В опозицію до останнього стали Полтавський, Лубенський, Миргородський полки. Вступивши в змову із Дорошенком, полтавський полковник Гаркушенко писав Дем'яну Ігнатовичу, щоб той навіть не називав себе гетьманом. Крім того, він погрожував,

що „в Полтаве изготовили десять тысяч сабель и болши будет ... и ни мысли, чтоб мы тебе поклоняться имели” [28].

Після поразки Суховієнка (Суховія) його козаки зібралися на раду в Умані й проголосили гетьманом Михайла Ханенка, який перед тим був уманським полковником. „Учинили з Уманським, Кальницьким, Паволоцьким, Корсунським та іншими полками Раду під Уманем і вибрали Гетьманом уманського полковника Ханенка, а писарем у нього Суховія”, - повідомляла цареві Олексію Михайловичу канцелярія гетьмана Дем'яна Многогрішного 8 вересня 1669 р. [29]. Він був ставлеником Речі Посполитої, яка ще в 1662 р. вважала його одним із претендентів на гетьманську булаву [30].

Новий гетьман не підтримував Дорошенка. Свого союзника в боротьбі з ним він бачив у особі Дем'яна Многогрішного. У листі від 30 липня 1669 р. Ханенко закликав лівобережного гетьмана „с теми полковники заднепрскими совокупясь, к берегу Днепра под Чигирин приходити”, щоб спільними силами виступити проти Дорошенка, який, за його словами, „за чин стоячи, чтоб не отдать никому, а выправляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны как и тое стороны полковников, подписал руку турецкому салтану, добиваючись панства, в подданство ... Украйну поддал” [31]. Наступного разу (26 серпня 1669 р.) гетьман писав Д. Многогрішному: „Сам, милість твоя, розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не було, щоб гетьмани (Дорошенко. – **Авт.**) на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли? Для того, буде ти любиш отчизну, зволь зібрати всі ті задніпровські полки, поспішно до Чигирина йти, а я з цієї сторони з Військом Запорозьким, щоб ми того не приятеля могли попередити, щоб як в нашій Україні знаків турецьких не було” [32].

Многогрішний не підтримував дій Дорошенка, але допомагати Ханенку не став: „А что меня Ханенко, гетман тое стороны (Правобережжя. – **П.П.**), просит, чтоб я ему на Дорошенка помочи подал, то я о том и не мышлю, пусть сами меж собою управятся”, - писав він цареві. Дем'ян Многогрішний невдовзі сам вступив у боротьбу, зібравши „царского величества ратных людей, пехоты нежинской 300 человек, да полки: нежинской, черниговской, переясловской, прилуцкой, стародубской”, вирушив під Смілу для нанесення удару одному із соратників Дорошенка лубенському полковнику Гамалію.

Останній, з'єднавшись із наказним гетьманом Дорошенка Я. Корицьким, Є. Гоголем і „частію орды”, сподіваючись на свою силу, кинувся в погоню й розпочав було переслідувати військо Многогрішного. Але через певний час воно „на них нашедше ... до самые Лохвицы секши гонили, которые не улучили, протчие в город, но розно, куды возмогли, уходили”. 12 жовтня 1669 р. поблизу Лохвиці відбулася вирішальна битва, під час якої Многогрішний розбив Дорошенка, а „Гоголь з іншими утік за Дніпро”.

Населення Городища, Куренки, Лубнів та інших міст Лубенського полку „склонились под его царское пресветлое величество в подданство”. Також і „роменцы, как наш приход увидели, тотчас нас (Многогрішного. – **П.П.**) с хлебом и солью встретили”. До зими 1669 р. майже все Лівобережжя було в руках Многогрішного. І він був дуже стурбований тим, що в запрошенні на сейм Речі Посполитої з нагоди коронації на королівський престол Михайла Вишневецького, що мав відбутися у Варшаві восени 1669 р., П. Дорошенко був названий „обоих сторон Днепра гетманом, а он де в том листу нигде гетманом не имянован”. „И говорите де мне то, чтоб я ехал к королевскому величеству на сейм; и того де никогда не будет”, – обурювався Д. Многогрішний.

Одночасно на Дорошенка вів наступ „с ордами и с войском” і Ханенко [33]. Боротьба між ними точилася протягом декількох років. У 1670 р. владу Многогрішного визнали запорожці. Через нього вони „стали бить челом великому государю, царю московскому, принять их по-прежнему в подданство и гетману в послушание” [34].

Однак повної згоди про мир і злагоду між лівобережним гетьманом і запорозькими козаками так і не було досягнуто. Многогрішний скаржився царському уряду, що вони під час листування не називали його „гетьманом”, крім того, хотіли „вибрати гетьмана в самому Запорозжжі, бо вибраного в містах не вважають справжнім гетьманом” [35].

У свою чергу запорожці не були задоволені діями Многогрішного, зокрема тим, що його застави не пропускали на Запорозжжя населення з Лівобережної України. „Такого порядку от древних лет на Украине не бывало, - писав гетьману М. Ханенко, - прежде не только по одному или по два человека, но целыми полками козаки из городов в Запорожье ходили и ни от кого в том запрещенія не имели” [36]. Підтриманий запорожцями, Ханенко започаткував дипломатичні відносини з Росією і просив царя, „аби твоїм бажанням Військо Запорозьке під руки царські могло знаходитись” [37]. На думку Т. Чухліба, гетьман вдався до цього, щоб зберегти себе від нападу лівобережних козаків і російських військ [38].

Водночас через відправлених послів до Д. Многогрішного бажання „быть в единении и дружбе с ним” виразив П. Дорошенко. Дем'ян Ігнатович дав повну згоду на це. І відтоді його політичний курс зазнав кардинальних змін. Лівобережний гетьман почав відкритий виступ проти царського уряду, розгорнув критику його політики щодо Речі Посполитої, зокрема, умов російсько-польського миру. Так, у 1671 р. Многогрішний заявив піддячому Савіну: «Якщо царська світлість дозволить наші землі потроху віддавати королю, то нехай би він віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але у нас є на цьому боці (Лівобережжі. – П.П.) війська тисяч з сто, будемо боронитися, а землі свої не уступимо. Чекав я до себе царської світлості милості, а царська світлість дозволив нас у неволю віддати. Наших купців польські люди грабують і в тюрмах тримають, села навколо Києва пюндрують, а великий цар нічого їм не робить і нас не обороняє. Коли б ми самі себе не обороняли, то давно поляки б нас у неволю взяли, а на захист московських людей сподіватися нічого» [39].

Д. Многогрішний розділив погляди Дорошенка й став на шлях протурецької орієнтації. Як зазначав Ханенко, вони „постановили, щоб ни под вашею (королівською. – П.П.) милостію, ни под Москвою, но под Турком были” [40].

Навесні 1672 р. спалахнула велика війна. Проти Речі Посполитої виступили Туреччина, Крим і Правобережна Україна. У похід вирушив сам султан Магомет IV зі стотисячною армією. До нього приєдналися 50 000 татар на чолі з ханом Селім-Гіреєм і 1 200 козаків під керівництвом Дорошенка. Незважаючи на стійкий опір польських військ, у липні 1672 р. Дорошенко розгромив на Поділлі шеститисячний корпус на чолі з Лужицьким і козаків Ханенка, які протистояли йому. З'єднавшись під Кам'янцем, Дорошенко і Селім-Гірей незабаром зайняли цю, на перший погляд, неприступну фортецю. Потім вони підкорили ряд міст Галичини, які здавалися їм без бою. В кінцевому рахунку були вироблені ратифіковані невдовзі султаном умови миру, за яким Польща повністю відмовилась від своїх претензій на Поділля, що стало провінцією Туреччини, і Правобережну Україну, яка повністю переходила під султана.

П. Дорошенко повернувся до Чигирин, заявивши, що з Річчю Посполитою і Ханенком покінчено. Однак сили його теж були вкрай виснажені. Дорошенко змушений був задовольнитися лише напівспустошеними Брацлавщиною й Київщиною. Незабаром гетьмана охопив розпач щодо турецького протекторату [41].

На Лівобережжі тим часом відбулися серйозні зміни. Дем'ян Многогрішний за підбуренням старшини був звинувачений у зраді. Проти нього висунули 38 звинувачувальних пунктів. Основний із них полягав у тому, що гетьман „безпрестанно ... списывался и братство и дружбу имел великую с Петром Дорошенком, и хотел он же поддаться турецкому салтану”. Останній пункт мав відношення й до запорозьких козаків: „Посланному гетмана Многогрешнаго приказано было говорить от Петра Дорошенка о запорожцах особо: когда мы

(гетманы) с ляхами имеем воинскую забаву, чтоб он (Многогрешный) не допускал им с Низу в городаы выходить, и как на сей, так и на той стороне Днепра возмущения чинить» [42]. Невдовзі Д. Многогрішного заарештували й відправили до Сибіру.

У другій половині XVII ст. одним із привілейованих станів суспільства було духовенство. Його панівне становище під впливом Визвольної війни ставало ще міцнішим. Виражалось воно насамперед через експлуатацію народних мас, передусім селянства, яке в численних монастирських маєтностях поставало як головний виробник матеріальних благ.

При Д. Многогрішному на монастирських селян накладались великі повинності й податки. В маєтностях широко впроваджувалось послушенство. Так, наприклад, 11 липня 1669 р. (іншого разу копія джерела датована 1664 роком) [43] Дем'ян Ігнатович підтримав задум ігумена Ширкевича обнести Максаківський монастир «докола валом и парканом обваровати, и фортецу ... учинити». Цю складну роботу мали виконувати монастирські піддані. Многогрішний, звертаючись до начальства Ніжинського й Чернігівського полків, наказував, щоб «в обворовану монастирском найменшою неважилися быти перешкодою ... селяне абы не были противными приказуем» [44].

Згідно з указом Д. Многогрішного селян Величківки, Киселівки, Хвесківки, Кувочич і Домишлина зобов'язували, «як час и потреба укаже», гатити Величківську греблю, на якій ігуменні Макошинського Покровського монастиря Анастасії Бобурчанській «надалося млин» [45].

У Стародубському полку селяни села Спаського, що входило до володінь Новгород-Сіверського монастиря, на підставі укладеної з архімандритом у 1670 р. угоди за користування монастирськими землями зобов'язувались «десятину его милости звичайную давати, без жадных споров и вимовок даруючи».

Становище підданих монастирських сіл ускладнювалось тим, що часто їх намагалася використати в своїх цілях та інтересах козацька старшина. Зокрема, в маєтностях монастирів «брали стацію» й десятину, залучали до різноманітних «годових ... работизн» [46].

У Чернігівському полку старшина примушувала монастирських селян працювати в своїх господарствах. «Много кривд селам до монастиру (Максаківському. – П.П.) належачим» чинив шаповалівський сотник [47].

Жителі Хвесківки й Сосниці, що належали Макошинському монастирю, сосницькою, менською й макошинською старшиною «до повинностей всяких тяглых потяганы бывають» [48].

Втручання старшини в справи монастирських маєтностей було настільки значним, що вживались навіть певні заходи щодо виправлення ситуації. Так, наприклад, ще будучи чернігівським полковником, Дем'ян Многогрішний у 1668 р. наполягав, щоб «в належачих до Макаковского монастира маєтностях в людей жадных выбирств и кривды не важилась чинить» [49]. Аналогічно полковник Яків Лизогуб на початку 1668 р. заборонив сосницькій, макошинській та менській старшині вимагати будь-які податки й повинності з жителів м. Сосниці й с. Хвесківки, що належали Макошинському монастирю. Аналогічно полковник Яків Лизогуб на початку 1668 р. заборонив сосницькій, макошинській та менській старшині вимагати будь-які податки й повинності з жителів м. Сосниці й с. Хвесківки, що належали Макошинському монастирю [50]. А ніжинський полковник Матвій Юревич наприкінці літа цього ж року забороняв старшині причиняти монастирським підданам кривди, „здирства“, „станції брати албо под свое послушенство прихияти” [51]. Поряд із тим Д. Многогрішний улітку 1668 р. виражав стурбованість із приводу того, що жителі Менської й Киселівської сотень самоправно зорали монастирські землі.

При Д. Многогрішному великим землевласником була старшина. Отримуючи у володіння села, вона одночасно отримувала й право на повинності селян цих сіл [52]. Не маючи юридичного обґрунтування, воно визначалось відповідними вказівками й розпорядженнями з боку вищих адміністративних органів влади.

У практиці гетьманату таке право фіксувалося в універсалах. Царський уряд видавав грамоти. У восьмому пункті статей Богдана Хмельницького зазначалось, що „кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыкную его величеству воздавать ...” [53].

Дем'ян Многогрішний накладав на селян старшинських маєтностей великі податки. Зокрема, досить важкою була для них так звана медова данина. За повідомленням 1669 р., гетьман „безмерно побрал на себя во всем Севери дани великие ядовыые – из винного котла у мужиков по рублю” [54].

За виробництво горілки з „посполитих обывателей городских и селских” збиралася показанщина, що йшла на користь Військового скарбу. При гетьмані Д. Многогрішному розмір її становив 80 коп. за рік, а при І. Самойловичі – 1 руб. 40 коп. [55]. Населення Чернігівського полку за часів Д. Многогрішного давало щорічно 8 гривень з кожного казана. І. Самойлович визначив суму показанщини в один рубель, а згодом – 4 руб. з казана [56].

Поряд із міщанами селяни деяких маєтностей розділяли долю так званої постійної повинності, яка здійснювалася насильницькими методами [57]. У досить скрутному становищі перебувало населення тих місцевостей, де розквартирувалися козацькі полки, а особливо загони найманого війська, так звані компанії [58].

Так, у відписці сосницького воєводи Василя Лихачова зазначалося, що козаки „кошевого Васильева полку Многогрешного”, які прибули 25 липня 1667 р. на постій у Сосницький і Менський повіти, „мещаном и уездным людем чинят налоги и разоренье и убытки больше, емлют с них денги и хлеб и сухари и сала и соль, и всякие тягости на них накладывают”. Великі незручності терпіли мешканці Менського й Сосницького повітів, а також Мени від козаків, яких прислав туди Д. Многогрішний. Ці козаки „сбирают денги и хлеб и шубы и шапки и рукавицы и чулки” [59]. А прислані Дем'яном Ігнатовичем в м. Мену „на лежу” челядь і „поляки из Заднепрских городов” „емлют на неделю денег по дватцати по осми рублев, и того на месяц по сту по двенатцати рублев, да конского корму по тритцати по шести осмачок овса, на месяц по сту по сорока по четыре осмачки, а сена ... емлют без счету” [60].

Міщан не обходили стороною інші повинності й податки. Зокрема, «в великую тягость и несносное терпение» була для них підводна повинність [61]. Вона не знала чіткої регламентації, хоч адміністрація інколи й приймала певні заходи щодо її врегулювання. У Стародубі, наприклад, виділялися спеціальні десятники, які слідували за встановленою чергою у відбуванні населенням зазначеної повинності [62].

У 1660 р. російський цар Олексій Михайлович забороняв брати підводи у жителів Чернігова. Міщани повинні були давати їх лише „всяких чинов людем”, які проїздили через місто, маючи спеціальні грамоти й листи. Таким „города Чернигова мещаном подводи и корми давати почему доведется” [63].

Грамотою Чернігову від 30 листопада 1666 р. передбачалося „посланников и приезжих людей кормить и поить по своему разсмотрению” і „подводи имати с уезду по очередно”. У посадських людей Чернігова брати підводи не передбачалося [64]. Згідно ж із грамотою від 5 червня 1667 р., у місті заборонялося „подвод і корму имать” без дозволу царя [65].

У 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний у зв'язку із тим, що Чернігів „през теперешнюю войну до великого знищенья прійти мусел”, звільняв його мешканців від підводної повинності: „увольняем от тих подвод целком абы некому недали”. Щоправда, як російським, так і своїм „посланником” брати в чернігівців коней іноді, на випадок крайньої необхідності, все-таки дозволялося. Щодо корму для коней, а також хліба, солі й напоїв, то гінці мали задовольнятися тим, „що принесут” [66].

Розміри підводної повинності залежали, насамперед, від певних обставин і визначити їх інколи було досить складно. Велику кількість підвід із Ніжинського

й Чернігівського полків Дем'ян Многогрішний відправляв у 1670 р. для вивозу хліба в Київ [67].

З міського населення податки збирала полкова й сотенна старшина, якій воно мало відбувати послушенство. Наприклад, за свідченням джерел, у Любечі місцевий сотник Сава Кононович Посудевський-Внучко „мещан под свой реимент притягаєт и пожиток себе меєт”. Дем'ян Многогрішний, дізнавшись про це, 4 січня 1669 р. заборонив Внучку втручатись у будь-які справи міщан і під свій „реимент” їх „привлащат”. У той же час гетьман ставив у залежність любецьких міщан чернігівському війту, зобов'язавши їх відбувати на користь останнього „всякое послушенство”. Крім того, Многогрішний радив війтові навідати разом із двома представниками від міщан „вкупі ... а не розно” чернігівського воеводу, щоб вклонитися йому напередодні новорічних свят [68].

Слід зазначити, що під час Визвольної війни середини XVII ст. загалом потерпіли розруху більше третини населених пунктів України [69]. До їх списку потрапив і Ніжин. За свідченням джерел, „волость Нежинская огнем и бусурманскою войною вся запустошена” була [70]. 15 липня 1669 р. Олексій Михайлович дозволив усьому населенню Ніжина, крім козаків, запасати й возити ліс, необхідний для відновлення міста [71]. Ніжинці просили царя „милости к разоренному городу” й звільнення від податків міста на 15, а волості на п'ять років [72]. І з часом Ніжин отримав привілеї, хоч, правда, не на 15, а на 10 років. На такий же час звільнялося від податків населення Любеча, Кролевця, інших зруйнованих міст України. Остру й Чернігову такі пільги надавались на сім років, а „местам, местечкам и селам – на три лета” [73].

Певні пільги надавались населенню й царськими грамотами на підтвердження самоуправління міст і містечок. Однак усі ці грамоти закінчувалися приблизно однаковими словами: „А доходы належачие денежные и хлебные збирать на нас великого государя и отдавать воеводам нашим и приказным людям по нашему великого государя нашего царского величества указу” [74].

Видаючи універсали містам [75], Дем'ян Многогрішний підтверджував права міщан, надавав їм дозвіл щодо занять ремеслами й промислами. Поширеним був, зокрема, борошномельний промисел. Дбаючи про його розвиток, Многогрішний дозволяв міщанам мати млини. Так, наприклад, 9 березня 1669 р. він дозволив жителям Погара користуватися млином на річці Бойні в селі Севастяновичах, „з каменми двома стоячим” [76]. Купчий запис від 9 червня 1673 р. засвідчував факт спільного користування млином на річці Волюях під Конятином міщанами А. Русаковичем, О. Кортавенком і Сухацьким. Вони продали його за сто золотих лічби литовської конятинському міщанинові Шаренку [77].

Слід зазначити, що Визвольна війна XVII ст. загалом відкривала міщанам значні перспективи для занять борошномельним промислом. Із зафіксованих переписувачами в 1666 р. 285 млинів на Лівобережній Україні 195 (68%) належали міщанам.

У містах і містечках Чернігівщини нараховувалося 136 млинів. Міщанських млинів тут було 86 (62%). Це дає змогу говорити про провідну роль у борошномельному промислі другої половини XVII ст. міщан.

Надалі ж у зв'язку із зміцненням старшини і посиленням нею експлуатації народних мас у складі власників млинів сталися істотні зміни. Так, із 350 млинів, зафіксованих у 1754 р. на річках Чернігівського полку, міщанам належало всього два млини, в той час, як старшині – 309 [78].

Становище мешканців міст і містечок, незважаючи на періоди певного покращення, залишалося загалом важким.

Під час Визвольної війни XVII ст. відбувалося бурхливе покозачення українського населення. Реєстр 1649 р. зафіксував переважно „нових козаків”, які становили 3/4 усіх його представників [79]. У 1654 р. козаки становили 77,9% мешканців Канівського, 82,3% Корсунського, 64,4% Миргородського, 55,5% Ніжинського полків [80]. Цей процес тривав і надалі.

Козацькі вольності прагнули здобути міщани. Та насамперед ряди козаків поспішали поповнити селяни. Але перехід останніх до козацького стану негативно впливав на розвиток міст, скорочував чисельність селянства. Дем'ян Многогрішний, як й інші гетьмани, ставився до цього явища недоброзичливо. Так, наприклад, у листі до наказного чернігівського полковника Костянтина Стрієвського від 4 січня 1669 р. він суворо застерігав: „А що сотники приймають ново казаков и в реестр уписуют, постерегай себе того, щоб твоя шия на язвах оставала в целости” [81].

Хоч Визвольна війна і внесла деякі зміни й корективи в життя українського козацтва, певною мірою покращивши його соціальне становище [82], проте воно також не було позбавлене гніту та утисків.

Одним із привілеїв козацтва було завойоване ним право вільно курити горілку. Але згодом цей промисел став оподатковуватись. Юрій Хмельницький увів оренди на продаж горілки.

У 1666 р. цар Олексій Михайлович заборонив у Чернігові роздрібну торгівлю спиртними напоями (в першу чергу це стосувалося козаків), категорично заявивши, що „козаки и солдаты і стрелцы шинковать вином не будут”. Домовленість щодо цього була досягнута з полковником Дем'яном Ігнатовичем. У ній також підкреслювалося, що „козаки впред шинкуват вином не будут для того чтоб статей договорных тем нарушить” [83]. Порушників передбачалося залучати до суворой відповідальності. Торгувати спиртним заборонялося козакам і в інших містах.

У період гетьманування Д. Многогрішного козакам дозволялося курити й продавати горілку. Але за це з них брали відповідний податок – показанщину: по 50 копійок від казана. Старшинський з'їзд, що відбувся 1669 р. в Батурині, ухвалив рішення про оренди на продаж, крім горілки, дьогтю й тютюну [84].

За гетьманування Д. Многогрішного власники маєтностей часто порушували здобуті козаками права й привілеї, відбирали в козаків землю, насильницьким шляхом залучали їх до свого підданства, накладали на них великі повинності й податки. Звичайно, така політика не могла подобатися козацтву. З приводу цього гетьман якось слушно зауважив: „Доходятъ до мене чутки, що козаки мало мене люблять; якщо це правда, нехай пишуть до царя про вибір нового гетьмана – я передам клейноди тому, кого вони собі гетьманом оберуть; але поки я гетьманом, поти буду приборкувати свавільників, скільки маю сили” [85].

Будучи гетьманом, Дем'ян Многогрішний вів себе самовладно. Зокрема, без згоди й участі старшини він відбирав і роздавав військові уряди. Як правило, вони діставались особам із найближчого оточення гетьмана, насамперед його родичам. Д. Многогрішний „во всех полках учинил полковников и иных старшин братьев и зятев и друзей и единомышленников своих” [86].

Відомі випадки, коли Многогрішний позбавляв старшин належних їй майна та скарбів. Так, наприклад, він вчинив із Романом Ракушкою-Романовським, у якого відібрав будинок, 400 осьмачок хліба, 150 свиней, чотирьох коней, 500 золотих тощо [87].

Подібними діями Многогрішний скомпрометував себе в очах старшини, яка в кінцевому рахунку доклала зусиль, щоб позбавити його гетьманської булави.

1. Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. – 2003. - № 2. – С.162-168.

2. Пиріг П.В. Російські воеводи на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2001. – Випуск другий. – С.21-28.

Пирог П.В. Из истории Черниговщины во второй половине XVII века. – Чернигов, 2008.

2. Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С.118-126.

Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002.

3. Пиріг П.В. Покозачення населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С.79-85.

4. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1991. – Т.II. – С.362-363.

Див.: Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська Старовина. – 1992. - № 4. – С.45. (Далі: Дем'ян Многогрішний).

5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.II. (Від половини XVII століття). – С.79-80. (Далі: Нарис історії України).

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб: Типография В.В. Працц, 1872. – Т.VII. – С.154. (Далі: АЮЗР).

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С.304.

7. АЮЗР. – Т.VII. – С.82, 98.

АЮЗР. – СПб, 1875. – Т.VIII. – С.109, 154.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. – С.95.

8. Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.218.

9. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.305.

10. АЮЗР. – Т.VIII. – С.6-7.

11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.80.

12. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. – С.46.

13. АЮЗР. – СПб: Типография М. Эттингера, 1877. – Т.IX. – С.32.

Див.: Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. – С.46.

14. АЮЗР. – Т.VIII. – С.8, 10-13.

15. Там же. – С.15.

16. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т.I.

Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С.26.

Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание / Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К.: В университетской типографии, 1856. – Т. 1. – С.79.

17. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Видавництво «Світ», 1992. – С.222-223.

18. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.309.

19. АЮЗР. – Т.VIII. – С.126-127.

20. Там само. – С.137, 138, 145.

21. Там само. – С.141, 145, 152.

22. Там само. – С.138.

23. Там само. – Т.VIII. – С.141, 142, 128, 157.

24. Там само. – Т.IX. – С.182.

Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.47.

25. АЮЗР. – Т.VIII. – С.161, 165, 169.

26. Там само. – С.267-268.

27. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.82.

28. АЮЗР. – Т.VIII. – С.246, 259, 271.

29. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.109.

30. Чухліб Т. Вказ. праця. – С.105.

31. АЮЗР. – Т.IX. – С.43, 44.

32. Там само. – С.46-47.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С.106.

33. АЮЗР. – Т.IX. – С.69, 71, 72, 81, 147.

34. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.316.

35. Там само. – С.317-318.

36. Там само. – С.321.

37. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Т.1. – С.230-232.

38. Чухліб Т. Вказ. праця. – С.107.

39. Див.: Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.49.

40. АЮЗР. – Т.IX. – С.314.

41. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.84-85.

42. АЮЗР. – Т.IX. – С.751, 759.

- Див.: Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.330.
43. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. VIII. – Спр. 255/154. – Арк.51 (зв.). (Далі: НБУ. ІР).
44. Там само. – Арк.46.
45. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф.152. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1. Спр.13. – Арк.1. (Далі: ЦДІА України).
46. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.47 (зв.), 52, 54 (зв.).
47. Там само. – Арк.47 (зв.).
48. ЦДІА України. – Ф.152. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1.
49. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.47.
50. ЦДІА України. – Ф.152. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1.
51. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.46 (зв.).
52. Там само. – Ф.І. – Спр.50 924 (Лаз 63). – Арк.42. Спр.52 812 (Лаз 125). – Арк.1, 1 (зв.), 3. Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.45 (зв.).
- ЦДІА України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.1.
53. Екстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – Ноябрь. – Приложения. – С.279. (Далі: Екстракт ...).
54. АЮЗР. – Т. XIII. – С.11.
- Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницы до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Том четвертый. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1925. – С.213.
55. Киевская старина. – 1885. – № 5. – С.8.
56. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.55 587 (Лаз 415). – Арк.11-11 (зв.).
57. АЮЗР. – Т. VIII. – С.38.
58. К истории компанейских полков // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1915. – Вып. XI. – С.183. (Далі: ТЧГУАК).
59. АЮЗР. – Т. VII. – С.13.
60. Там само.
61. Див.: Швидько Г.К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.85.
62. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / Под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1914. – С.11.
63. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 495 (Лаз 33). – Арк.82 (зв.), 83.
64. ЦДІА України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1-1 (зв.).
65. Рукописи Черниговской Городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. – С.75. (Далі: ТЧПК).
66. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 497 (Лаз 33). – Арк.91 (зв.), 92.
67. АЮЗР. – Т. IX. – С.178.
68. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 497 (Лаз 33). – Арк.92 (зв.).
- К истории словесных отношений // ТЧАК. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1913. – Вып. X. – С.180-181. (Далі: К истории словесных отношений).
69. Див.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницы до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – С.26.
70. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 596 (Лаз 33). – Арк.364.
71. Там само.
72. Там само. – Ф. VIII. – Спр.225/97. – Арк.275-280. Спр.223/96. – Арк.279.
73. Екстракт ... // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1901. – Август. – Приложения. – С.120.
74. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 537 (Лаз 33). – Арк.210. Спр.54 515 (Лаз 33). – Арк.165 (зв.). Спр.54 535 (Лаз 33). – Арк.203 (зв.). Спр.54 509 (Лаз 33). – Арк.147 (зв.) – 148. Спр.54 495 (Лаз 33). – Арк.83.
- ЦДІА України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.4.
- Рукописи Нежинской Городской Думы // ТЧПК. – С.74.
75. Див.: Пиріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2007. – С.20.
76. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 539 (Лаз 33). – Арк.215.
77. ЦДІА України. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1.
78. Пиріг П.В. Борошномельний промисел на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Проблеми розвитку підприємництва і бізнесу в сучасних умовах. Збірник матеріалів науково-

практичного семінару (7 травня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С.41-42.

Описание рек и речек Черниговского полка // ТЧГАК. – Чернигов, 1906-1908. – Вып.VII. – С.3-52.

Див.: Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1985. – С.68-72.

79. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – С.75, 77.

80. Див.: Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С.81.

81. К истории сословных отношений. – С.180-181.

Рукописи П.Я. Дорошенко // ТЧПК. – С.29.

82. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Випуск 3. – С.106-110.

83. Рукописи Черниговской Городской Думы // ТЧПК. – С.72.

84. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.120.

85. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – С.223.

86. Див.: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С.30.

87. Див.: Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.48.

В статтє затрагивается проблема гетманства Демьяна Многогрешного. На основании использования широкого круга источников, прежде всего неопубликованных, освещено его политическую и социально-экономическую деятельность. Материалы исследования существенным образом дополняют портрет гетмана.

The article is about a hetmanate problem of the Demjan mnogogreshniy. His political and socio-economic activity is taken up on basis of using wide range of published and unpublished sources. Materials of research supplement the portrait of hetman with important shape.

УДК 929. 6

Олег Однороженко

ГЕРБ КНЯЗІВ ПОЛУБЕНСЬКИХ

Герб князівського роду Полубенських, хоч і був відомий з річпосполитських гербовників, так і не став предметом окремого дослідження. Разом з тим, доступний сфрагістичний матеріал дозволяє простежити його еволюцію від кінця XV ст. Характер геральдичних зображень на тогочасних князівських печатках дозволяє не лише підтвердити самотутнє походження родового герба Полубенських, але й спростувати версію про приналежність цього роду до Гедиміновичів. Практично повна подібність в конструкції найдавнішої видозміни родового герба князів Полубенських з геральдичними знаками князів Козельських дозволяє зробити припущення про їхнє спільне походження від князів Карачівських – однієї з галузей чернігівських Ольговичів.

© Однороженко Олег Анатолійович - кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.